

Четвърта глава

КУМУЛАТИВНИТЕ ФАКТОРИ.

Основни и допълнителни

Демографската криза в България от последните две десетилетия се реализира като спирала на свиване и деформиране: първо, като *експоненциален срив* на раждаемостта, при запазване на висока смъртност и при огромна емиграция на младо и фертилно население (1989-1994); после, като един дълъг период „дъно” на крайно снижена раждаемост с формиране на *кризисна инерция*, при деформиране структурата на възпроизводство на населението и трудовите ресурси (1995-2003); след това, леко съживяване, увеличаване на раждаемостта, начални симптоми за оздравяване на възпроизводствената структура (последните 5 години), но повече като частична компенсация на отложените раждания от предишното десетилетие, отколкото като демографска активизация на населението; в перспектива, демографско ехо с *ново експоненциално свиване* и деформиране на възпроизводството (2020-2030). Разбира се, ако дотогава не се задейства активен комплекс от контрафактори – за активизиране на раждаемостта сред средните класи и образованите съсловия, възпиране на емиграцията и завръщане на част от нея, както и стимулиране на имиграция от трудоспособно и интегриращо се външно население.

Важно е да се подчертае, че след 1995 г. става дума за демографска кризисна инерция, която е завъртяна като самонавиваща се спирала. Това е обективен и масов граждански процес, който се генерира от *цялостното състояние на обществото* и от реалните жизнени перспективи, които то предоставя на основните класи и слоеве, на възловите професионални съсловия и регионалните общности. Нужно е тази инерция да започне да затихва. Тогава спиралата на свиване и деформиране ще загуби енергия и после може да се *постигне обръщане* на тенденцията – обръщане към демографско оздравяване. Изрично казвам да се „постигне” – инерцията сама по себе си само навива пружината. Оздравяването е практически възможно единствено и само вследствие на *енергично противодействие*, нужна е дейност от енергичен и целенасочен субект на възпиране и обръщане. Това може да стане само чрез ефективна демографска политика и само ако държавата се заеме с централната роля.

За съжаление, през последното десетилетие не се стигна до енергично и ефективно противодействие. И доколкото нещата са оставяни на инерцията, след едно поколение закономерно предстои нов период на демографско експоненциално пропадане (вероятно през 2020-2030) – ново рязко намаляване на раждаемостта, при това съчетано и с увеличаване на смъртността. Детската смъртност вероятно леко ще се намали, но общата – закономерно ще се повиши в следващите 20-30 години. В това отношение статистиката е неумолима – предстои остаряване на „бейби-бум” поколението – следвоенното, от 40-те и 50-те години на ХХ век.

Има и още една причина, която е близо до ума, но днес е трудна дори за изговаряне. Със своята свръх-висока норма на раждаемост за 3-4 десетилетия (от 90-те нататък) циганското население бързо се увеличава като численост и още повече като относителен дял сред населението като цяло. Лошото е, че увеличаването става чрез раждане на деца, огромната част от които са гето-отрочета – близките им ги обричат на мизерно и нехигиенично съществуване, на малограмотност и придобита умствена недоразвитост, на асоциалност и риск от масово практикуваната девиация. Всичко това се отразява и няма как да не се отрази на скъсяване на живота (на „прогнозната” и на реалната му продължителност) сред тази част от циганските общности в България. Това, за съжаление, пак е обективна закономерност – битието не просто определя съзнанието, но и предопределя времевата продължителност на самия живот като битие. Това пак е неумолима статистика. В седма глава ви предлагам специална графика по този проблем. Моля да ѝ обърнете внимание.

Скъсяването на живота сред подобни общности (на крайна бедност, доминираща асоциалност, краен дефицит от цивилизована грижа за собствените деца, увеличаване контингента на мизерия и примитивизъм чрез интензивна раждаемост) също е в логиката на демографското ехо. Каквито деца се раждат днес, такива ще са родителите след 15-20 години. Не е ли време по тези неща да се заговори ясно и откровено. И не за да се сее напрежение сред различните общности в България, а за да се търси решение срещу отделянето на големи граждански сегменти от българската нация, за излизането извън цивилизования пазар на труда на големи части от младите поколения, за съответните политически и културни болки на съвременното ни общество.

Кризисна инерция – в самонавиваща се спирала

Изправени пред такива комплексни процеси, устойчивост на кризисната инерция и трудност на практическите лекарства, специално следва да се анализират причините и факторите. Очевидно не става дума за отделни причини или за самотно действащи фактори. Демографските процеси и инерция са детерминирани от наслагване на множество фактори, очевидно имат разнородни причини. Нека се опитаме да ги обобщим и структурираме.

Първо, снижаване на детеродната норма преди всичко поради **масово демотивиране** да се раждат деца, особено повече от едно и на естествено млада възраст (до 27-та година на младата жена).

Разбира се, снижаването на нормата на раждаемост има различни измерения и степен сред отделните социални слоеве и особено сред обособените етно-народностни общности в България. Отслабването или промяната в мотивацията за

раждане на свои деца и за родителство също има своята специфика в отделните компоненти от социалния профил на обществото. Може да обобщим, че свиването на нормата за раждаемост и демотивирането става:

- радикално сред *народностно българското* мнозинство – след 1994 г., 10-ина години коефициентът на плодовитост се задържа около 2 пъти по-нисък от нужното за просто възпроизводство (ТКП 0.8-1.0), сега леко се повишава – вероятно до 1.1-1.2, но остава далеч от стойността за просто възпроизводство (ТКП 1.8);
- осезаемо сред *градското турско* малцинство – при него възпроизводствената норма е около или близо до простото възпроизводство (те са най-близо до европейската норма);
- видимо сред *социализираната част на ромското* малцинство – и те се движат към нормата за просто възпроизводство, възприемат двудетния семеен модел;
- в някаква минимална степен започва снижаване на раждаемостта и при ромските *несоциализирани и маргинални* общности – при тях все още има свръхраждаемост (ТКП над 3.2), но изглежда, че започва плавно да се свива.

Нека още веднъж уточня, че като говорим за факторите на кризата специален акцент следва да се поставя върху проблема сред: (1) народностните българи; (2) средните класи и интелигенцията; (3) социализираните и трудовоактивни слоеве като цяло. Това са слоевете, от които най-пряко зависи *имаме ли сила* за икономическа модернизация и развитие, за политическа демократизация, за културна реализация, имаме ли гражданско достойнство и способни ли сме за национален просперитет. Става дума за онези слоеве и общности сред населението, които носят и възпроизвеждат висока трудоспособност и обществена производителност, съвременен човешки капитал, които вече са постигнали или имат ресурс да постигнат европейски стандарт за жизнена биография и кариера, за качество на живот и самочувствие.

Възпроизводствената пасивност и недостатъчност именно сред тях води не само до свиване на броя им и до намаляване на процента им сред населението като цяло. Още по важно е, че води и до снижаване на образователното и културното равнище на народа, на адаптивността и възприемчивостта му към модерни социални форми, на производителния и обществено-съзидателен капацитет на населението като цяло. Това е още един ракурс, спрямо който все още се проявява излишна деликатност.

И така, от какво конкретно се поражда повсеместното демотивиране за нормална възпроизводствена активност?

През 80-те години демотивирането за раждане на повече от две деца и приближаването към еднородна норма ставаше поради еманципацията на младите жени, на градските млади жени, на жените от интелигенцията, средните класи и чиновничеството. Тогава въздържането от висока раждаемост бе цивилизационна закономерност, еднотипна с процеса в Европа като цяло.

През последните две десетилетия в България демотивирането идва преди всичко поради *масовото чувство за нестабилност* и прекалено дълго продължаващата икономическа и обществена криза в страната, от шокостта на Прехода и произведената рязка социална поляризация, при която огромна част от населението се оказва заклещено в маргинализация и депресираща нищета. Продължителността

на кризата и нестабилността *изтощават*. Обедняването и декласирането демотивират и изтощават.

В такава обществена среда и при такива условия образованите и отговорните родители се усещат безпомощни, най-малкото застрашени – в желанието си да осигурят добро бъдеще за децата си, да ги предпазят от рисковете на улицата и девиацията, да ги удържат близо до себе си. Именно поради всичко това сред народностните българи и средните класи масово:

- се смъкна детеродната норма – не само критично към едното дете, но и към риск да се остане без свое дете;
- отлагат се ражданията – на първото екзистенциално необходимо дете, както и на второто желано дете;
- отлагат се и браковете или направо се отхвърлят като желана форма за организиране на семейното партньорство и за обезпечаване на децата.

Натрупва се негативен ефект на *двойна демотивация* – първо човек трудно се решава да има дете или деца, а после над това застрашително често се наслаждава демотивация този мъж или жена да бъде наистина всеотдаен като добър и обгрижващ родител.

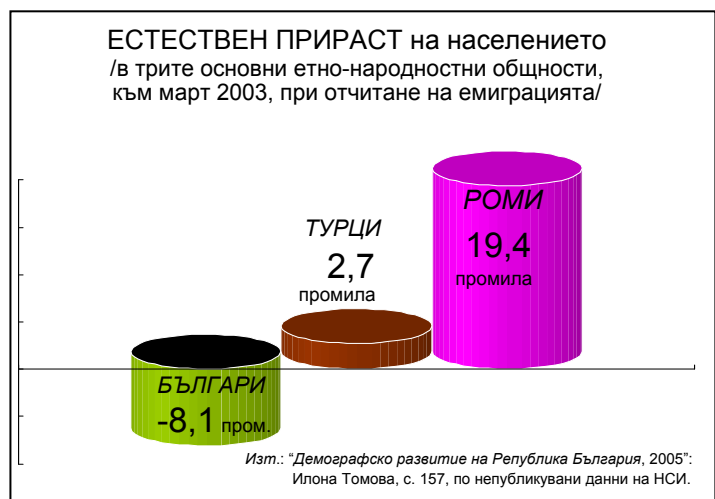
Второ, активният детероден контингент се раздели на **две части** – едната, с рисково висока детеродност, а другата – с рисково недостатъчна детеродност.

Това е *структурно измерение* на възпроизводството на населението с изключителна значимост – и сега, и особено в перспектива.

Само поради *отлагането на ражданията* и бързото повишаване на детеродната възраст на средните класи и социализираните слоеве за 15-20 години (до 2010 г.) ние губим раждаемост, равна на детеродната активност на половин поколение. А след това двете диаметрални части на фертилния контингент се възпроизвеждат с различна скорост и обем като задълбочават това *структурно неравновесие* – едната все повече се раздува и подмладява, а другата все повече се свива и застарява.

Коефициентите на плодовитост показват разминаване между двата слоя поне с 10 години. Освен това максимумът при несоциализираните слоеве е 5 пъти по-висок от този при социализираните слоеве.¹ Това са фактите. Тук проблемът е не да спорим дали е вярно или не, а да се направи адекватна диагноза и да се търси лек.

Още повече, че социалният проблем за разслояването и поляризацията имат ярки етно-народностни окраски, социалният проблем се трансформира в етнически и цивилизационен, което само по себе си генерира гражданско напрежение, икономически бариери, политически колизии;

¹ Виж Шербов, Сергей. *Алтернативни сценарии за бъдещия човешки капитал в България*. В: *Демографско развитие на Република България, 2005*. Стр. 27, Фиг. 2.1.

Трето, поради изключително **високата емиграция** – първо масирана турска, после нестихваща народностно българска, и в най-малко количество – циганска.

Каза се вече, че чрез тази нестихнала досега емиграция България *изнася в чужбина* голяма част от своя активен детероден контингент – преди всичко народностно българският.

Става дума за стотици хиляди млади жени, които поради емиграция или отлагат ражданията си, или раждат в чужбина, или се отказват от раждане по принцип (изпускат естествената възраст за това). Децата се *раждат там* с тенденция да останат там, вкл. като загубят своето българско самосъзнание и самоопределение. Децата получават *гражданство и паспорт там*, което е една дългосрочна линия на раздвояване – българин ли си или не, и какъв би избрал да бъдеш като лична културна идентичност.

Колко е броят на изнесените деца чрез българската емиграция – вкл. от „временно“ работещите и учещите в чужбина, вкл. родените българчета в чужбина, с идеята после да се получават оттук тамошните помощи за раждане и отглеждане на малки деца? Няма надеждни и точни данни, подозирам, че и никой в държавата не се стреми да събира и проверява такава статистика. Можем да се ориентираме само приблизително по косвени данни.

Вероятно става дума за порядък от 130-150 хиляди българчета, родени в чужбина през тези две десетилетия (това е равно на две годишни кохорти при сегашното ниво на раждаемост). Голяма част от тях са придобили чуждо гражданство, адаптират се към друга култура и нация, принципно се отчуждават от България и българското. Друга голяма част съхраняват гражданския си статус на българи, съхраняват и народностната си връзка и идентичност. Проблемът при тях е, че те са в ситуация на *би-лингвизъм*, т.е. на първично раздвоена народностна идентичност, раздвоена културна и национална идентичност.

За повечето от тези изнесени българчета тук бабите хранят успокояваща ги илюзия. Илюзия, че това са техни „български“ внучета и внучки. Но на практика майките им в голяма част от случаите ще ги направят чужденци (италианци и испанци, германци и французи, англичани и американци, австралийци и канадци) – такава е логиката на живота, дори когато родителите имат друго желание и декларират патриотизъм.

Родените и особено живеещите в чужбина българчета са в *ситуация на отчуждаване* от България и българското – така или иначе, в по-голяма или малка степен. И това става, нека повторя, дори когато майките и родителите не биха го желали. Става закономерно в другата културна среда, в която децата израстват, попивайки културните ѝ кодове, емоционалните ѝ рефлексии, ценностната ѝ сърцевина, поведенческите стереотипи, духовния ѝ хоризонт. Става дума за естествен процес на адаптиране на детето към средата. За такива деца българското става все по-чуждо или принципно чуждо, докато другата национална традиция и култура те започват да възприемат като „своя“, като „родна“.

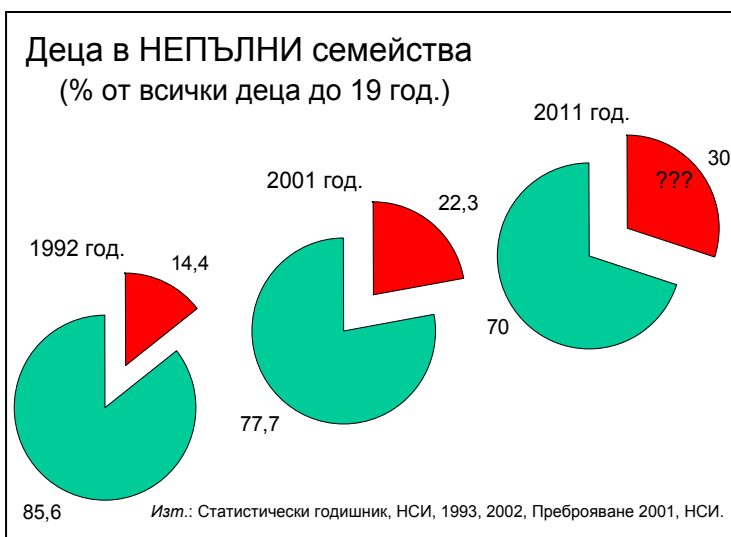
Тук следва да се отчита, че народностните българи са изключително адаптивни и приспособими – и като духовна и интелектуална пластичност, и като поведенческа гъвкавост, и като преобладаваща личностна нагласа. Не само бързо се интегрират поведенчески и дейностно, но и изключително пластично търсят нова своя идентичност, съответна на новата културна и гражданска среда. Повечето българи в чужбина не само успяват относително бързо и добре да се адаптират, но и го правят с мо-

тивация. Не малка част от тях в чужбина сами се акултурират² целенасочено, което ускорява и усилва практическият ефект при тяхното асимилиране от страна на тамошната нация и държава.

Разбира се, тук следва да се отчете и *обратната тенденция*, която се зароди през последните години сред новата емиграция в чужбина. Част от нея се консолидира в български общности, вкл. с ясната идея, че така могат да съхранят българското в бита и духа си, народностното си самосъзнание и култура, националната си идентичност. Още, за да не се прекъсва или изтънява комуникационната и информационната връзка с Родината. Още, за да се даде шанс на възрастните след време да се завърнат без особени адаптационни трудности, а на децата и внуците – да не се отродяват принципно от българското.

По този начин част от сегашната българска емиграция започва да действа самосъхраняващо в народностен смисъл. Така както отдавна правят общностите на евреите и арменците, на поляците и сърбите, на руснаците и ирландците, на гърците и италианците. За съжаление, все още става дума само за част от огромната българска емиграция от последните две десетилетия, само за не голяма част от нея.

Друг проблем е, че при тези българчета извън България се удвоява риска да останат само при един от родителите си – майката или бащата. Като тук се наслажда общата европейска тенденция на така нар. „липсващ баща“ с тенденция липсващият родител да бъде все по-често майката, вкл. на съвсем младенческа или ниска детска възраст. Това е закономерно, при условие че вече в не малко случаи по-мобилна се оказва жената-майка – тя пътува, тя рискува да прави кариера в чужбина, тя отива до съседна Гърция за временна работа, тя отива да учи или на специализация на Запад, нея я поставят в зависимост за сексуална и друга експлоатация някъде далеч в чужбина.

Нещата стават особено рискови при смесени бракове с чужденец, когато единият родител не е българин. През 2009 г. вече бяхме на свидетели на два международни скандала за отнемане по съдебен ред на децата от българския родител – пострада българка от съседна Македония и българин пребивавал в Полша. И в двата случая децата скандално и по особено депресиращ процедурен начин бяха отнети и останаха в чужбина. Това са първи прецеденти, които демонстрират допълнителния риск. Статистиката ще натрупа бройки и проценти в следващите 1-2 десетилетия;

Четвърто, стана рязко **обръщане на ценностната система**.

От доминиране на колективизма и общностното начало, скалата бе обърната и сега доминира обратното – егоистичен индивидуализъм, водещ не само към съзна-

² *акултуриране* – доброволно асимилиране в чужда културна среда, към която човек, група или общност има силно желание да се приобщи, интериоризирайки я като „своя“.

телно атомизиране, но и често схващан като оправдан бездушен и жесток към другите егоизъм. От доминиране на съзидателността и моралния принцип за личен принос в производството на обществените блага – към потребителски манталитет и консумативност, до степен на разнообразни форми на откровен паразитизъм. От жизнената и гражданската философия на работа и обществена полезност (*homo faber*) – към философията на личното забавление и удоволствията (*homo ludens*). От морала на семейния и родителския, професионалния и гражданския дълг – към ценността на личния успех и нежелания или неумеещия да прави компромиси егоцентризм. От морала на човек, принадлежащ към своя народ, нация и държава – към „едноизмерен“ човек (по Маркузе), ограничаващ своите интереси и ангажираност до своето микро-пространство, личните си интереси и удобства, интимните си преживявания и проблеми – дори в крайната форма на принципен отказ от свои деца.

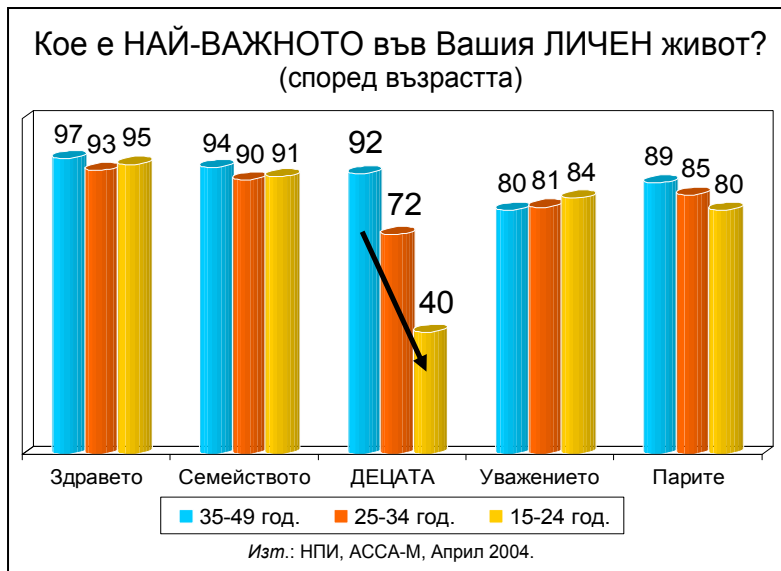
Всички тези ракурси на моралното и ценностното обръщане през последните 20 години имат множество и натрупващи се като маса прояви и измерения на *деморализация* – когато се отива в крайности, когато не се удържат здравословните житейски пропорции и съчетаване на двете морални и поведенчески алтернативи – общностно-колективистичното с индивидуално-желаното, обществено-полезното и личностно-центрираното, алтруистичното и егоистичното.

В социологически системен ракурс деморализацията е важна, доколкото се прекъсват и *скъсват естествени социални* връзки – между хората в дома и семейството, между родители и деца, между поколенията в професионалните общности, между основните социални слоеве и класи, между индивидите и естествените макро-общности – религиозната и народностната общност, своята нация и нейната историко-културна самоличност, Родината и своята национална държава.

Деморализацията и скъсването на социалните връзки в съвременното общество протича като масов процес на *трите системни равнища* – микро-, средно- и макро-равнище, в съответните жизнени кръгове на хората. Когато се случват, деморализацията и моралното скъсване с особена сила се отразяват на семейно-родовите отношения, хората се демотивират да раждат деца и да участват в семейно-родовото възпроизводство, разпада се идеята им за добро родителство.

Всичко това е генериране на демографска криза *количествено* – като свиване и отлагане на раждаемостта, но и *качествено* – не само поради родителско нехайство и минимално общуване и внимание към децата, но и като рискове за децата, поради немотивированост за добро и всеотдайно родителство. То, в крайните си форми, стига и до *съзнателна злоупотреба* на не малко родители със собствените им „любими“ деца.

Как така стана, че уж отивайки сред Цивилизацията (след 1989) съвременна България стана място с тревожно разрастване на домашното насилие над деца, с трудни за овладяване

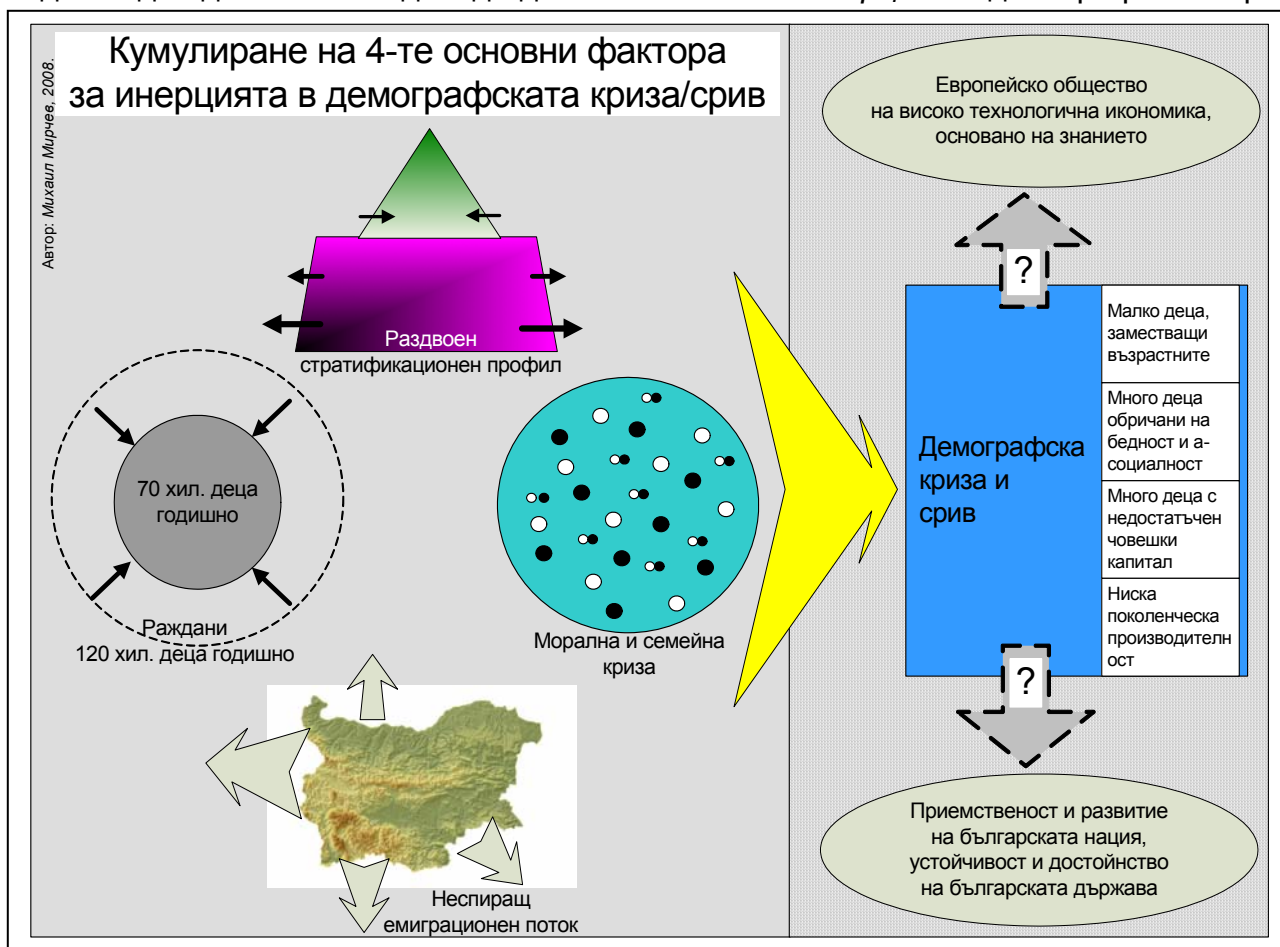
детска порнография и детска проституция, с депутати-педофили и т.н.? Няма да е пресилено да се каже, че това е по-скоро споходил ни *граждански и морален кошмар* отколкото цивилизационен прогрес!

И ето го резултатът – единствената декларирана ценност, от която младите поколения на България бързо се дистанцират, е раждането и отглеждането на свои деца. Семейството остава устойчиво като ценност, но ако може някак си без деца. Здравето остава устойчиво като ценност, но без проумяване, че социалното и общественото здраве са немислими без лична репродуктивна отговорност, без поемане на родителски ангажимент, без такава лична връзка между поколенията и тяхното органично наследяване.

Основните фактори – съчетани и взаимно усилены

Нека обобщим: през последните две десетилетия демографската криза и нейната опасна инерция в България е вследствие от натрупването, кумулирането на *четири основни фактора* – един *количествен*, два *структурни* и един *субективен*.³ Показвам ги в следващата схема. На всеки от тези основни фактори са посветени отделни глави в тази книга.

Тук е важно да се подчертае фактът, че именно тяхното комбиниране през последните две десетилетия доведе до *злокачествена инерция* на демографската кри-

³ Виж *Национална стратегия за демографско развитие... С.*, 2007, с. 24-34.

за. Акцентирам на инерцията, доколкото това е съществено и е с фатална важност за адекватното ориентиране на демографската и възпроизводствената стратегия на държавата. Освен това самият термин „инерция” не се използва в демографската и социологическата литература по въпросите на възпроизводството на населението и трудовите ресурси. А точно инерцията прави кризата трудно преодолима, точно тя води към тежки поражения за нацията и икономиката на България.

Както вече се каза, сегашната структура на раждаемостта, както и съответната ѝ възпроизводствена инерция е устойчива след 1995 г. Рязката промяна бе осъществена в предходния шок период между 1989 и 1994 г. От средата на миналото десетилетие България по същество е в *устойчив модел* на ниска раждаемост, съчетана със стратификационно деформирано възпроизводство на населението, на трудовите ресурси, на нацията като цяло. Ако говорим за ефективна демографска стратегия, следва да се запитаме кой е ясният и синтезиращ критерий за успеха ѝ?

Мисля, че критерият е удържането, забавянето, обезсилването на тази свиваща и деформираща инерция. Трябва да се отнеме енергията и пречупи инерцията на сегашния устойчив възпроизводствен модел. Само така можем да се върнем към побалансирано възпроизводство – с поносимо застаряване и остаряване, с жизнена и обществено-производителна структура на младите поколения, с оздравена демографска и гражданска структура, с минимизиране на асоциалните и маргиналните общности и слоеве.

Става дума не само за рязко свиване числото на родените деца до около 80 хиляди годишно, но и до рязко влошаване на социалната и народностно-етническата структура на родените деца, до рисково намаляване на производителния потенциал на населението и до съответно демографско запушване на развитието в икономиката, както и до очевиден недостиг на гражданска енергия за народностно самосъхраняване, за съответна раждаемост и възпроизводство.

Рязкото свиване на родените нови поколения са комплексен проблем, който се отразява във всички основни сфери на обществената система. В първа глава вече бе акцентирано, че по веригите и в мрежите на системните социологически взаимодействия *липсващата част* на младите поколения *детерминира* структурни, функционални и същностни дефицити и деформации във *всички останали* сфери и основни дейности.

Принципът на *качественото подобие* в случая *изнася кризата* от сферата на семейството и възпроизводството на населението и я пренася, първо, в икономиката и комуникациите, после, в политиката и управлението, накрая, резултира в духовното производство – наука и знание, вяра и морал, изкуство и духовност.

Свиването и недостигът на младите поколения се отразява негативно като *обща депресираща атмосфера* в страната и усещане за затъване в кризи и деформации. Това е неминуемо при толкова много самотни възрастни, при толкова много отделени млади, при толкова много млади жени, които остават без желаните деца или без мъже-партньори.

Недостигът на млади поколения и депресиращата атмосфера директно се отразяват на икономиката. Това всъщност е наличният човешки ресурс, който е необходим за бърза модернизация, за изпреварващо повишаване на производителността, за иновативност и гъвкавост съобразно реструктурирането на световната икономика, енергийната и екологичната криза, глобалната финансова криза и вероятната нова геополитическа криза. Още, става дума и за реалния жизнен тонус и гражданска

данската активност на този наличен човешки капитал в държавата и икономиката.

Другата страна на демографската криза, промяната в народностно-етническата структура на населението, е всъщност проблем за съхраняване или пропадане на статуса на българската народност, за състава на бъдещата българска нация и съответно за характера и устойчивостта на българската държава. Става дума по същество за рязка диспропорция в етно-народностната и културно-социализационната структура на ражданите деца през последните две десетилетия. Диспропорция, която води до изключително бързо разрастване на маргинални и малцинствени общности и слоеве на населението, голяма част от които са или негодни, или са изключени и самоизключващи се от производителната част на икономиката и от социализираната част на обществото.

Допълнителни фактори

Допълнителните фактори за демографската криза, за деформираното възпроизводство са много и разнообразни. Те засилват действието на основните фактори. Съвкупно се получава голям дебалансиращ демографски и възпроизводствен ефект, поддържа се висока енергия на кризисната инерция. Тук няма да се спирам подробно, само ще маркирам следните допълнителни фактори на горните 4 основни:

- *хомосексуализъм* – мъжки, но и женски.⁴ АССА-М регистрира чрез изследвания общо около 2 пъти увеличение през периода 1996-2004 г., ускорено и догонващо като разпространение сред момичетата и младите жени. Вероятно в процеса на разгръщане и покриване на по-широк социален периметър се върви към насищане и достигане на съответния „естествен“ обем и обхват. Проблемът е, че обществото е под активното въздействие на хомо-модата, на усещането, че тези феномени агресивно отнемат територии, че „*обратната*“ вълна притиска и изтласква „нормалните“ и традиционно консервативните;
- увреждащи репродуктивната способност *общии заболявания* и влошен общ физически тонус и енергичност на младите поколения. Наред с депресивните форми на стрес. Наред с болестотворните трудности при междуполовото и интимното общуване. Наред с разпространението на рискови сексуални практики. Наред с абортите, част от които остават нерегистрирани. Наред с използването на еднократни хапчета за предотвратяване на бременност, които просто бомбардират хормоналния баланс. Наред с моралните и социално-психичните бариери за продължително и отговорно партньорство – сексуално, родителско, семейно;
- общите заболявания сред младите поколения пряко се детерминират от влошената и все по-рискова *екологичната среда* – от замърсяването и запращаването, от високия шум и невротичната динамика, от насищането с лоши храни и напитки – претъпкани с консерванти и вредни добавки, с ГМО-продукти, с оцветители и токсични химикали. Установени са директни поражения – като псевдобременност и ранен стерилитет, токсична алергичност на имунната система, проблеми с развиването на черния дроб и мъжките

⁴ Виж Фукуяма, Франсис. *Нашето постчовешко бъдеще...* С., 2002, с. 60-64.

тестиси. Има и доказателства за много странични ефекти, потенциално опасни за репродуктивната способност на младите, за сексуалното им здраве, а вероятно и за нормалната им хетеро-ориентация;

- тревожно разпространяващи се *сифилис, други венерически болести*, повишаващ се риск от СПИН. Заедно със свързаният с тях *страх* при сексуално и интимно партньорства, както и повишен риск за *увреждане* на децата;
- масовизираща се *проституция*, особено в някои социални прослойки и общности. Сnižаване на възрастта при въвличане в проституция, както и в близкия по ефект отдаване на рисков сексуален промискуитет в ранна възраст. Наред с модно афиширане и рекламиране – и чрез масови медии, чрез тиражираната жълта преса, чрез интернет порно-страниците – на всички форми на проституция, вкл. мъжка, вкл. в легалните форми на мутресите, манекенките за размяна, младите „златотърсачки“, вулгарната женска предизвикателност. И със закономерното при съответно поведение увреждане на част от фертилния контингент или поставяне на децата на такива родители в първичен и повишен риск – физически и социален, морален и духовен;
- търговия с деца и млади жени за *сексуална експлоатация*. Става дума за така нар. „трафик на хора“ – една съвременна „цивилизована“ форма на заробване и брутална експлоатация на здравето и живота на деца и млади жени. Наистина парадоксално в западния свят, който претендира за висока демократичност и хуманност. Свързаните с тези форми на сексуално робство и експлоатация поражения върху фертилния контингент са очевидни. Да не говорим за криминалния контингент на изнасяне на родилки, раждане в чужбина и продаване на бебетата там;
- малолетна *престъпност* и криминализация, при което организирано и съзнателно се злоупотребява с деца и младежи в престъпни организации, както и в някои семейства и общности. Разбира се, че така част от младите кохорти се увреждат социално и се десоциализират;
- модата на рисков и вулгарен *промискуитетен секс* от млада възраст, вкл. без надеждно предпазване чрез контрацептиви, с недостатъчна здравна и хигиенна култура и навици, често под въздействието на алкохол и наркотични вещества. Свързаните с това поражения също са очевидни – не само върху детеродната способност и мотивираност, но и върху емоционалното здраве на подрастващите;
- ширещ се манталитет на *вандализъм*, който е една от най-ярките черти на Прехода – както на макро-икономическо и политическо равнище, така и в комуналната и битовата среда. В интимния живот рефлексите на вандализма се трансформират в маниери на бруталност, в демонстрирана и предизвикателна вулгарност, в хладнокръвна жестокост към най-близките. В не малко случаи се трансформират и в самоувреждащо поведение. Всичко това очевидно е бариера пред емоционално и всеотдайно, продължително и пълноценно интимно партньорство. Общата нагласа и търпимост към вандализма – около нас и вътре в нас, няма как да не се пренася в сферата на семейството и международителските отношения. Това очевидно е бариера пред желанието за добро родителство и умението за устойчиво семейство;

- разпространение сред децата и юношите на *алкохолизъм* и употреба на *наркотици*. Особено увреждащо сред момчетата и младите жени. Това е един все още подценяван проблем, въпреки ежедневните криминални хроники за „борба“ с нарко-разпространители. България е все още безпомощно пасивна пред лесния достъп и епидемиологичното разпространение на пиенето до напиване и на употреба на психотропни вещества. Обществото нехае и не осигурява за децата ни свободни от алкохол и наркотици зони – в които самите деца да не са под натиск, а родителите им да са спокойни. Нито днешното училище е такава свободна и безопасна зона (особено в големите градове), нито масовите дискотеки, нито парковете и градинките за отдих. В това отношение обществото и държавата продължават да извършват престъпление над своето младо поколение;
- и един отскорошен проблем, от 10-ина години, типичен за новото така нар. „поколение У“ (digital natives). Значителна част от днешните деца и юноши – в много по-голям обхват момчетата – са *залепени за компютъра*, потопени във виртуалната интернет реалност, пристрастени към компютърните игри, предпочитайщи он-лайн общуването. Всъщност, не малка част от това поколение се оказва *зомбирано* – чрез пристрастяване към *компютърните екшън-игри* и поради несъздаване на основни социални рефлексии и умения за пълноценно общуване, вкл. междуполово. Става дума за сериозно увреждащ ефект, за емоционалното и интелектуалното здраве на значителна част от момчетата и юношите. Трябва да се знае, че зависимостта от компютъра и игрите е обявено за един от видовете *наркомания*, вече се лекува дори в специализирани клиники за такъв вид наркомания. За съжаление, това е един *абсолютно подценяван* проблем в България. Пряко е свързан с неподготвеността на младите родители да възпитават правилно децата си, да организират градивно ежедневието им, да имат грижа за социалната им интеграция и про-социалните им мотивации, вкл. за да ги подготвят като добри бъдещи партньори и родители, майки и бащи.

Допълнителните фактори могат да се обобщят в два основни ракурса: първо, комплексното *социално здраве* и обществена интегрираност на младите поколения – не само физическото и психическото здраве и пълноценна развитост, но и умственото и културното, ценностното и поведенческото здраве на младите поколения; второ, изключително *рисковата обществена среда*, която индивидуално и обществено *похабява значителна част* от сега раждащите млади поколения – поради лоша семейна среда, изоставяне и занемаряване, експлоатация и насилие над деца; поради въвлечане и зарибяване в различни форми на наркомания, асоциалност и девиантност, криминалност; поради възприемане на личностно похабяващи форми и стил на забавления, интимен живот и общуване, нетрудова личностна реализация и доходи.

Съвкупността от основни и допълнителни фактори поотделно и взети заедно ерозират и демотивират фертилния контингент, количествено свиват раждаемостта, деформират качествената ѝ структура. Създават анти-семеини модели и жизнени философии. Отказват и дават удобно алиби на не малка част от младите мъже да се отклоняват от основната си роля на бащинство и ангажирано партньорско родителство. Плашат и дават удобно алиби не малка част от младите жени да не раждат своето първо дете навреме, да не планират свое второ и трето дете.

След раждането на децата същата съвкупност от фактори води до похабяване на значителна част от младите поколения – физически и емоционално-психично, ценностно и мотивационно. Изключително тревожен е фактът, че ражданията през последните две десетилетия млади кохорти растат и са възпитавани при такива семейни и обществени условия, че когато станат на своите 18 години не малка част от тях ще се окажат с похабен човешки потенциал, със запушена социална перспектива, несоциализирани спрямо цивилизационното равнище на съвременното общество и неинтегрирани в здравата и производителната част на икономиката.

Въздействие на обществената среда върху раждаемостта

ОБЕКТИВНИ анти-фактори:

- **обедняване** на средните класи, на интелигенцията
- **масова бедност**, вкл. в **мизерстващи** общности;
- **неустойчивост** на семейството и брака, **масови практики на разделени** домакинства и родителство;
- **слабост и неефективност** на държавните и обществените **защитни мрежи**.

Д-вна АНТИПОЛИТИКА:

- **подценяване** на **демографската криза**;
- **дискриминация** спрямо родителските семейни бюджети;
- **отказ ефективно да се охранява** майчинството и детството;
- **стимулира се** **злокачествена свръхраждаемост**;
- **злоупотреба със** **статута на извънбрачно** раждане и **самотно** родителство;
- **увреждане и лумпенизиране** на много деца и юноши.

СУБЕКТИВНИ анти-фактори:

- **Обща нестабилност** и неясни житейски перспективи;
- **Високо ниво на стрес**, невротичност, депресивност;
- **Влошено здраве**, понижена псих. устойчивост;
- **Смачкано самочувствие** – мъжко, феминистки моди.

Публично РЕКЛАМИРАНЕ на:

- **хомосексуализма**;
- **антиромантизма**, на **секса без еротика**, на типа **“секс на проститутката”**;
- **хедонизъм без морални ограничители**, тип **“шоуто продължава на всяка цена”**;
- **бързана към успеха**, измерен само в **пари**, **вещни придобивки и снобско подражаване**;
- **емигриране**, **заминаване там в “цивилизацията”**.

ПАРАДОКС на традиционната ценност “дете”, при българите и православните:

- **чувство за отговорност** към децата, **възпира от раждане** – поради страх за бъдещето на децата;
- **от любов към децата и внуците изтласкване надалеч в чужбина** – заради индивидуалната им реализация;
- **примирение на възрастните – отказ да упражняват натиск** за внуци, за възпроизводство на семейството и рода.

СУБЕКТИВНИ анти-фактори:

- **индивидуализъм**, **скъсана общностна връзка**, **неусещане на потребност от принадлежност**;
- **консуматорска нагласа**, **непоемане на натоварване**, **отговорност, риск заради други**;
- **не воля** за **отстояване**, **страх от трудности и заплахи**;
- **апатия**, **отчужденост**, **липса на ценности**.

Нека повторим, че *ефектът е кумулативен*, натрупващ се. Факторите действат едновременно, комплексно и систематично. Поради това и пораженията са дълбоки и дългосрочни – личностни и поколенчески, човешки и обществени. Оттук и кризисната инерция, която не може лесно да се възпре, нито само с отделни и показни кампании, нито само с активността на отделни институции. В горната схема се прави опит да се структурира множеството от поразяващи фактори и съвкупният им ефект – при смачкване и деформиране на раждаемостта през последните две десетилетия.

При такава ситуация на комплексно генериране на демографска криза и нейната устойчива инерция е очевидно, че *анти-лекарството* също следва да бъде *многоизмерно* – едновременно по много линии и с разнообразни форми. То е нужно да е с продължително действие – за да се получи значим и масов ефект, комплексните фактори да намерят своето адекватно системно противодействие. Комплексност и продължителност на действието на анти-лекарството – само така е възможно на практика да се *разкъса синхрона* в поразяващата комбинация от основни и допълнителни фактори.

Това е и основен принцип, който следва да бъде заложен в държавната стратегия за преодоляване на демографската криза и предотвратяване на вероятната катастрофа, както и основополагащ подход при публичното обсъждане на тази проблематиката и при подготовката на кадрови и административен капацитет в съответните институции и в медиите, за да има кой да действа адекватно и ефективно в практиката.

Самоподразбиращо се еднодетство.

Ценностно самоограничаване

Демографската статистика експлицира обективни профили и структури, обективни процеси и тенденции. Но разбирането на възпроизводствения процес и демографската криза предполага отчитане и на изключителната важност на субективните *нагласи, ценностите, мотивацията*.

Субективната нагласа за раждаемост, за родителство и партньорство (колко деца, кога, с кого и от кого, при какви условия, след какви други важни неща в живота) е сред основните фактори. Тук следва да акцентираме на *еднодетната субективна норма*, която вече се установява като масова сред сегашните млади поколения и следователно с времето може да се закрепят като обща норма.

Фундаментален проблем е, че днес еднодетната норма става психологически и ценностно закрепена – преди всичко сред средните класи и интелигенцията, сред образованите слоеве и професионалните съсловия, частично и сред елитите.

Формирана е жизнена философия на *самоподразбиращо се еднодетство*. Аргументите са преди всичко два: (1) *нямам/ме пари и възможности да отгледам/ме и да осигуря/им повече от 1 дете*; (2) *нямам/ме време и нерви да гледам/ме (повече) деца – животът е толкова рисков, или партньорът ми е толкова несигурен, или кариерата ми/ни е толкова напрегната*.

Във втория вариант *откровено се заявява* сблъсък между личните интереси и удобства, между личния егоцентризъм и отказ да се даде приоритет на интересите на децата. Принципно се отхвърля поемането на съответните много допълнителни грижи и лични ангажменти, отделянето на съответно внимание и лични усилия, из-

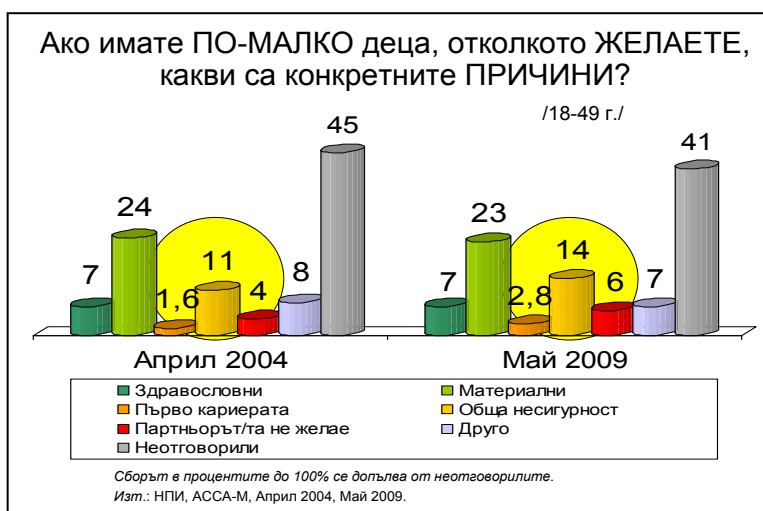
бягва се съответното самоограничаване и отлагане на други важни неща, не се допуска мисълта за някакви родителски лични жертви. Не се приема като нормално пренасочването на личното внимание от себе си към децата – няма нагласа за съответна родителска отдаденост (емоционална и духовна, като време и ангажираност) и то за един продължителен период от време.

Първият вариант изглежда благороден и проява на висша родителска отговорност. В много случаи това е така. Но често това всъщност е приемлива форма за *прикриване и замаскиране* на родителски егоизъм, опит под благовиден претекст да се отхвърли голяма част от грижите по деца, да се спести житейско време, да се опази психиката от стрес и отклоняване на вниманието или да се продължи младежкото безгрижие и отдаването на забавления.

Тук приляга терминът „*идеология на индивидуалната автономия*”. В ракурса на тази житейска философия, ценностна йерархия и лична идеология голяма част от младите жени днес отлагат първото си раждане до 30 и повече години, принципно се ограничават до едно дете, приемат варианта да не задържат и дори да елиминират бащата, като сами се грижат за детето.⁵

При тези си житейски избори младите жени днес по-често са подкрепяни от женските мрежи на своите приятелки и колежки, както и от своите мъже-партньори, а все по-често и от голяма част от своите родители и близки. Така се формира *ценностен консенсус* относно еднородството. Да имаш само едно дете вече е въпрос на *социален конформизъм* – особено сред социализираните, образованите, професионалните слоеве на населението. Е, в това сме истински европейци⁶, но вероятно не за добро!

Става дума за характерна цивилизационна нагласа. В нея смислов възел е идеята за личната свобода и необремененост с грижи и ангажменти, фиксирани в идеята за граждански права и индивидуализъм. Характеризира се с ерозия на колективното съзнание и общностните рефлексии. Изтласква се идеята за обществена и обществена отговорност на личността.⁷

⁵ Виж Рашевич, М. *Популационные сценарии...* М., 2007, с. 73.

⁶ В повечето страни от Западна и Централна Европа (предимно некатолически) има такъв ценностен консенсус относно еднородството, относно късното раждане на първо дете, дори вече и толерантност при отказ да се ражда свое дете.

⁷ Виж Фукуяма, Франсис. *Нашето постчовешко бъдеще...* С., 2002, с. 145-174, 191, 199, 226-234: относно идеологическата и политическа „*индустрия на правата*” от последните 2-3 десетилетия; идеята, че всяко индивидуално желание може да бъде превръщано в гражданско право – морална автономия на всеки; забравя се или се подтиска езика на добродетелите и задълженията на личността, като път за постигане на човешко благо и щастие; насаждане на културен и ценностен релативизъм; радикално дистанциращи се от човешката природа политически и юридически теории на правото; искането за равно признаване или за еднакво уважение като доминираща страст на съвременната епоха.

Възприема се инерцията към потребителски стил на живот и консумативен манталитет. Все по-радикално, до степен на алтернативно самоизключване от основни производителни обществени дейности и ангажменти на личността – (1) извън труда, без желание за реализация чрез професия; (2) извън политически и граждански отговорности; (3) наред с това и извън родовата и съсловната си репродуктивна функция, извън родителските си задължения; (5) дори извън половата си принадлежност; (6) обобщено – извън принципа на солидарността и общностната ангажираност в обществото, съзнателно прекъсвайки родовата, семейната, човешката приемственост.

Тук може да се направи аналогия с „методологическия индивидуализъм” в класическата и неокласическата икономика. Това по същество е икономическа идеология на атомизирания индивид, който играе на пазара: (1) свободно и социално необвързано, (2) за да максимизира личната си печалба и полза, (3) проявявайки рационална инициатива, (4) стремейки се към оптимални решения и предприемчивост.

Но тази идеология вече се отрича: теоретически в модерната от 25 години насам „нова икономическа социология”, а вече и практически – в сегашната финансова, икономическа и обществена криза, в която по същество се върви към национализиране на огромни корпорации, дискутира се националният протекционизъм, говори се за нужда от икономически патриотизъм, откровено се връща на сцената интересът на отделната нация. Процесът се обръща и се върви към това отново да се концентрира огромна собственост в националната държава, тя пряко да бъде ангажирана с управлението ѝ, да се върне към повече регулативни и планиращи функции.

Сега, в борбата за възпиране и по-бързо преодоляване на кризата, по същество се върви към практически отказ от догмата за свободния пазар и за по-ефективната частна собственост. Отстъпва се и от догмата за методологически индивидуализъм – разширяват се проявите и сферите на практическо връщане към общностното начало, връщаме се към все по-директно, откровено и по-широко регулиране от институциите на държаната, към по-строга и контролираща държавно-обществената рамка на икономиката и гражданските отношения.

Вероятно днешната преоценка на либералната догма за свободния индивидуализъм в икономиката закономерно ще се пренесе и като преоценка на семейния и родителския, личния и интимния живот на хората в бъдещото общество. В този смисъл вероятно предстои *ренесанс на колективните и общностните* ценности, вкл. връщане към ценностите на устойчивото семейство и отговорното родителство.

Това вече е видимо на нивото на макро-общностите – при засилващата се обратна тенденция към патриотизъм и национализъм, възраждане силата и ценността на етно-народностната идентичност и достойнство.

Закономерно е този граждански процес да се разгръща и на средно- и микро-равнище – сред професионалните групи и съсловия, сред основните класови общности, сред регионалните и родовите общности, за да се достигне и до стабилизиране на семейството, възстановяване на близостта между поколенията в него, възпиране на тенденциите за социално дезинтегриране и атомизиране.

Така или иначе днес стана норма еманципираните млади жени да говорят за своето единствено дете като нещо, което не подлежи на обсъждане. Априори се отхвърлят всякакви претенции или очаквания да родят второ дете – второто дете все по-често се мисли като „грешка” или беда. Онези млади жени, които все пак имат

нагласа да родят две деца вече звучат немодерно и като изключение. Да не говорим за жените с кариера и самочувствие на победителки, нарастваща част от които вече са склонни да приемат или да се примирят с нераждането на свое дете. Образованите и интелектуалните жени с добра професия и светска изява, които са ориентирани към раждане на повече от 2 деца (3-4) – в наше време са екзотика, на която „нормалните“ се дивят и чудят „как е възможно“.

Вижте тази графика – сред младите поколения жените, които приемат за допустимо и дори за нормално да останат без деца, са вече около 9%. През последното десетилетие нарастването става с бърз темп. Ако погледнем откъм мъжете – потенциалните и нужните партньори на майките, картината изглежда доста страшничко – вече над 20% от младите мъже са възприели самоуспокояваща и самоизвиняваща философия, че модерните хора могат да си живеят пълноценно живота и без свои деца.

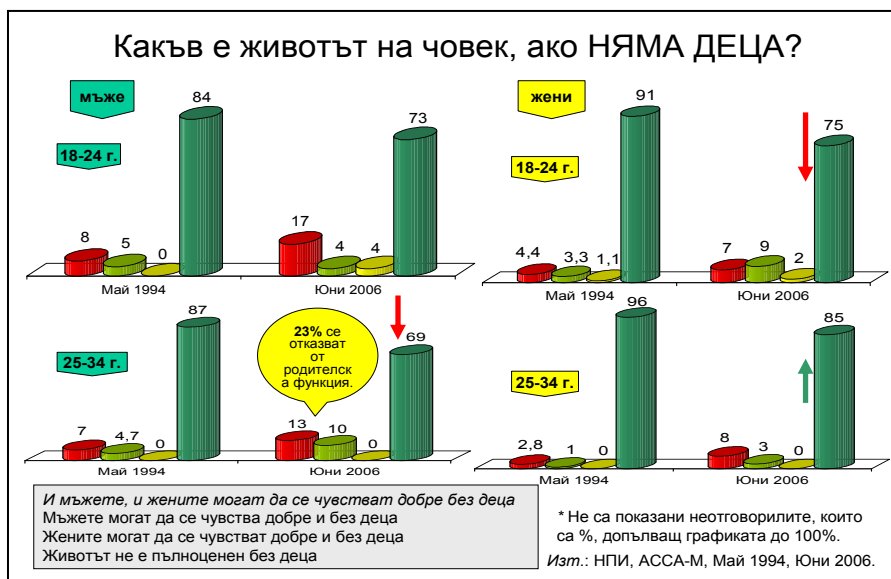
Какво да говорим! Наистина следва сериозно да помислим, ние родителите, как възпитаваме

своите деца и внуци, какво внушават институциите и медиите у младите поколения на страната и нацията. Ако сме честни, изводите биха били горчиви.

Бездетната женска нагласа, подкрепена от толкова много връстници мъже, става устойчива поколенческа норма. При такава първоначална субективна нагласа на практика все повече жени и партньорски двойки остават без свое дете – поне остават до висока възраст (над 35 години) без дете. Тогава може да им дойде друг акъл, но пък „изненадващо“ възникват и пречките – „има ли с кого“, „мога ли вече да родя“, „на тази възраст ще мога ли вече да съм добра майка“, „ще се справя ли като сама майка“? Все екзистенциални въпроси, и закъсняло зададени, и с рязко повишен риск за практически отговор.

Тук става дума за синдрома на „липсващия баща“ в съвременните западно-европейски страни, както и за съответната морално-психологическа преса над младите жени, все по-голяма част от които ѝ се поддават и бягат в някакви самоизвиняващи ги житейски философии. В това отношение ние, в България, само за две десетилетия догонихме Запада. Догонихме ги, има опасност да ги задминем! Е, такава модернизация никак не би била здравословна – нито за младите жени и майки, нито за няколко десетки процента от децата, нито за нацията и държавата. Опасявам се, че вече е дошло времето в някои отношения да възкликнем: „Пази Боже от прогрес и цивилизоване!“

Демографски, видно през призмата на големите числа, говорим за субективна нагласа, която води до ТКП сред българките от порядъка на 0,8-1,0 в годините на най-света раждаемост (1995-2004) – през последните години ситуацията относител-

но се подобрява, но отстоянието от нормата за просто възпроизводство остава огромна, дупката в раждаемостта трудно ще бъде компенсирана. Всъщност тук е един от истински драматичните демографски проблеми. При такава субективна детеродна норма и да не сме бедни (най-удобното самооневиняващо обяснение), пак ще се стопяваме като нация. При такава норма и всичко да ни е наред в държавата и сред политиките, пак ще се топим като нация.

Такава субективна детеродна норма е изключително *силна бариера* пред всякакви държавни и обществени усилия да бъде стимулирана по-висока раждаемост. Бариера, която рязко снижава ефективността на материалното подпомагане за родители и деца, семейните данъчни облекчения, услугите за дома и майчинството, запазването на работното място на майките, и др.под.

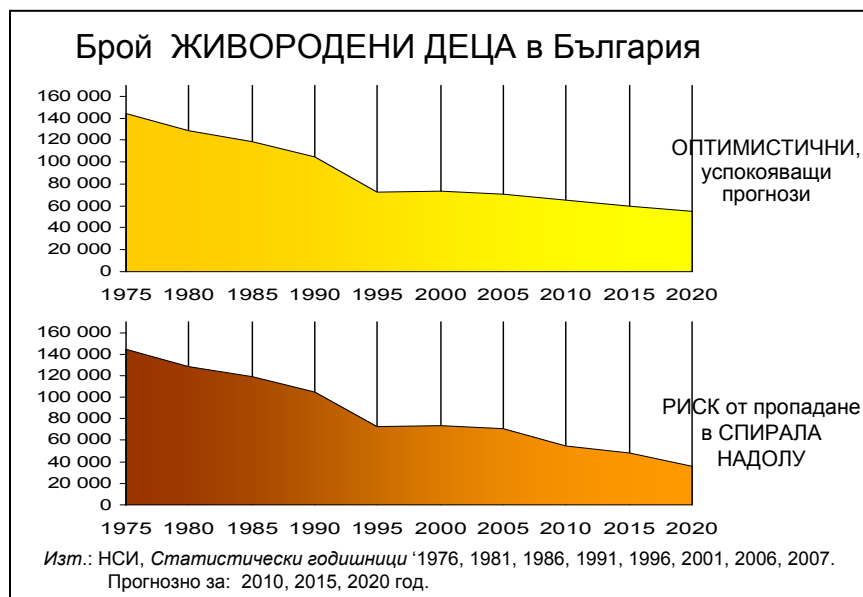
Материалните и финансовите, организационните и административните мерки и „привилегии“ за майките, за младите семейства, за добро родителство трудно ще доведат до желаните резултати, ако не се съчетават и с морални стимули, с други образци за подражание, с възпитаване на родителски и семейни добродетели у децата и юношите. Това е истината, която като общество забравихме или поне пренебрегнахме през двете десетилетия Преход.

Важно е да се каже, че преодоляването на субективната еднородна норма, разколебаването на нейната устойчивост и консенсусност е *първостепенна цел и специална задача* на една успешна демографска политика. Иначе не бихме могли да излезнем изпод похлупака на еднородната норма. Целта би трябвало да бъде повече млади хора субективно да се върнат към двудетна норма и жизнена родителска перспектива.

В тази връзка впечатлява, че в *Националната стратегия за демографско развитие '2006-2020* липсва ясно открояване на този ценностен ракурс, нито са формулирани съответни основна цел и задачи. Акцентът е върху материални неща – духовните и ценностните са изпаднали някъде.

Впечатлява също, че само на отделни места се споменава за *родителство*, „механизъм за формиране на съзнателно и отговорно родителство“ (с. 29, 47). Говори се за *раждане и отглеждане* на деца, но не става дума за стабилизиране на първичната общност и институция, които приоритетно са натоварени с тази функция – семейството, вкл. брачното семейство, родителската двойка, интимната среда в домакинството на майката и бащата.

Дори в точката „Мерки за *закрила на семейството*“ семейството не е специален обект на анализ и работа (с. 34-36, 49-50, 66). Има само деклариране на семейството като „*базов компонент* на обществената система“, като „*опазващо основните ценности* на обществото“, като носещо „*главната отговорност* за раждането, отг-

леждането и възпитаването на децата” (с. 43, 48, 63-64), но нищо конкретно как семейството при съвременните условия да остане стабилно, как да се върне у младите възприятието за семейството като основна форма на личностна реализация, как семейството и родителството да звучат модерно и привлекателно.

Проблемът е, че поради едно такова *неглижиране на семейството* демографската стратегия остава без своя *естествен граждански посредник*. Поради това остава и без *надежден носител на ценности*, на социално чувство и интимна мотивация, на човешки образци и приемственост. А без всичко това мотивацията за раждане на свои деца и отглеждането им остава повече природен инстинкт и губи много от своята социална мотивираност и енергия.

Нека се върнем към *декларираната отговорност* за своето дете – но *единствено*. Това е важен психологически и мотивационен възел

Какво по-скъпо могат родителите да дадат на своите деца освен самия живот и здравето? Няколко апартамента в повече, няколко банкови сметки в повече, няколко коли в повече, няколко възможности за привилегирован социален или професионален статус в повече (тук говоря за средни класи и елитни съсловия) – всичко това не само, че не е по-ценно от живота и здравето, но от определени пропорции нагоре тези материални придобивки за децата мотивационно се обезсмислят, а от още някаква мярка нагоре те са дотолкова разглезващи и демотивиращи, че поставят любимото дете в риск да е с деформирана психика и поведение.

Животът на второто и третото дете е нещо неизмеримо по-ценно от всичко материално и статусно, което родителите могат да осигурят и предадат допълнително на единственото си дете. Тук не действа принципът „*колкото повече*, толкова по-добре”, психологически и социализиращо действа точно обратният принцип „*децата трябва да получат достатъчно*, вредно е да им се дава повече, още по-вредно е да им се дава прекомерно много”.

Що се отнася до здраве, вече стана ясно, че говоря за здравето във физическия смисъл на думата. Но не по-малко и в социалния и обществен смисъл на думата (social health). В този по-широк и комплексен смисъл здравето на първото любимо дете зависи от раждането на братче и/или сестриче, от съвместното израстване, от интимната споделена детска и семейна среда. В никакъв случаи не абсолютизирам житейските варианти, но психолозите и педагозите толкова много говорят и изследват, доказват и предупреждават за *допълнителните рискове*, когато детето расте самò сред възрастни в сравнение с колективната ситуация на деца, които растат заедно и паралелно в един дом или в едно семейство – доколкото когато то има свое братче или сестриче.

Шансовете на първото любимо дете да има наистина хармонично и заредено със социален позитивизъм и комуникативност детство и след това по-устойчива психика и социално здраве, са далеч по-големи. При равни други условия, ако има братче и/или сестриче, са далеч по-големи. Обратно, рисковете са по-малки за емоционално, морално и поведенческо увреждане на любимото самò дете. Рисковете са по-малки доколкото то няма да е център на прекомерно внимание и обгрижване, по-рядко ще е обект на концентрирана и нетърпяща възражение родителска амбициозност, по-рядко ще е и жертва на натрапена му безалтернативност при наследяване на привилегировани позиции и специални професии. Особено поразяващо за едното дете е материалната свръх-задоволеност от малко. Ранна и прекомерна материална

задоволеност, която го лишава от стимули в непосредствена му среда за лично, образователно и културно развитие, не рядко го оставя без мотивация за лично постигане на високия културен и професионален статус и ресурс на родителите.

Колизия с природата – забравяме, че природата може и да отмъщава

Човек и Природа – в началото на XXI век те се оказаха в смъртоносно противоборство. Човекът отново в плен на еуфория, че научно-технологичната му сила е по-могъща от природата, от екологичните и генетичните баланси в нея, от закономерностите на естествения подбор и материалното саморазвитие, от логиката на исконното съзидание. Природата пред колапса на нарушеното равновесие, пред прага на разместването на полюсите и изчерпването на стратегически за човешкия живот и цивилизацията ресурси.⁸

Има основание в този макро-машаб да разгледаме проблемите на раждаемостта и демографското възпроизводство, проблемите на здравето – в индивидуален и семеен план, в ракурса на генетичното здраве на нацията и жизнеспособността на трудовите ресурси като цяло. По-конкретно тук ще акцентирам върху еднодетната норма и рисковете за родителите и семейството, които произтичат от нея в индивидуален и обществен план, когато тя става масова гражданска норма.

Има основания да се твърди, че самоограничаването до еднодетство – като смекчена и прикрита форма, и съзнателният избор на бездетство – като открита и крайна форма, са *радикално откъсване* на човека от природата. То на практика е и *противопоставяне* на природата. А на това тя закономерно си отмъщава. Природата отмъщава, а ако има Бог, то той има основание да наказва. „*Давай ли, ще ти се даде*” – да не забравяме този така нар. „закон на *всеприродното изобилие*”.

Минималният брой на децата в семейството има и своите чисто генетически измерения, своето физиологично значение. Това съвременните „цивилизовани” хора не желаят да отчитат, голяма част го отхвърлят от ума си – както не милеем за дърветата и естествената зеленина наоколо, разчитайки на климатика, така и сме склонни да предпочетем всякаква химия и изкуствени неща, лишавайки се от естествена храна и напитки, така и се поддаваме на модата на секцио-раждането, на храненето с хумана без кърмене, на отделянето на децата от родителите им. Но фактите и статистиката са нещо непреодолимо.

Екологичната криза в момента крещящо доказва, че такова откъсване от природата, нейното пренебрегване и съзнателно рушене не само че не е здравословно, но и вече става рисково за самия живот. Очевидно става дума и за *екология на родителството*, на раждаемостта и човешкото възпроизводство. Няма как да не си припомним естествения подбор и неговата сила в живота.

При повече деца естественият природен и социален подбор оставя жизнените, здравите, устойчивите. Така родителите, дори при трагични обстоятелства с някои от децата им, остават с деца и наследници, семействата живеят с приемственост между поколенията. Така общността и нацията също имат жизнени млади поколения, които като общности успешно заместват старите поколения. И на микро-, и на макро-равнище възпроизводството е пълноценно, има здрава приемственост, гено-

⁸ Виж Фукуяма, Франсис. *Нашето постчовешко бъдеще...* С., 2002, с. 256-285, 289.

фондът се съхранява, хората са жизнени и трудоспособни.

При еднодетството както родителите и семейството, така и нацията и обществото, тръгват по пътя на *влошаване на генетичния състав* на населението, трагични събития с детето стават трагедия и прекършване на семейството и родителите. На микро-равнище много хора се оказват без деца и наследници. На средно- и макро-равнище общностите се свиват, застаряват, обезсилват. Социалният залог при еднодетството е огромен, а в днешната, рискована за децата обществена среда, залогът е неоправдано огромен.

Природният закономерен процес също действа. Според някои медицински изследвания в развити западни страни (с масово еднодетство от няколко десетилетия) делът на децата, родени в пълно здраве, спада до 10%, още около 20% са „практически здрави“, само с незначителни здравословни проблеми. Останалите близо 70% от родените деца са с някакви хронически заболявания и здравословни сериозни проблеми.⁹ Звучи доста страшничко. Но вероятно не е пресилено, имайки предвид масовите детски алергии, ранните диабетни и хормонални заболявания, ранното детско затлъстяване и т.н.

По същество това е глобално здравословно измерение на демографската криза, едно екологичното измерение на демографското свиване и отказ от раждаемост, на прекомерното забавяне на първото раждане, на изкуствените храни и изкуственото раждане секцио, на пластичните интервенции още от ранна женска възраст. В този смисъл човечеството днес е изправено не само пред риска от екологична катастрофа *около* себе си, но и от екологична катастрофа *вътре в себе си*.

По тази логика се стига до мисълта, че изходът от демографската криза и срив е преди всичко *ценностен и психологически* – при това в субстанциалните измерения на *връщане към природните и естествените* неща. Относно броя на децата това би било връщане към детеродна норма от 2-3 деца в семейство. Ако е възможна успешна демографска стратегия, тя, на първо място, следва да заложи на съответни граждански ценности и морални стимули.

Паричните помощи и материалната подкрепа, данъчните стимули, преференциалните кредити и др. под. са необходими, но те сами по себе си са слаб и недостатъчен стимул. Назидателните проповеди към младите са вече абсурден стимул – поне в индивидуализирания християнски свят. Очакването по инерция нещата да се нормализират е наивност и форма на безучастност.

Задачата е да се измислят и след това практически ефективно да се приложат съвременни граждански и морални стимули. Това, безспорно, е безкрайно деликатна задача и предизвикателство. Но в същото време не е основание да не се предприема нищо в тази насока и да се остава в примирена пасивност.

Защо стигнахме ние, българите, до такова закрепване на еднодетната норма сред младите поколения?

Традиционната отговорност на родителите към своите деца днес масово работи *против самите деца* – против раждането на повече от 1 дете, стимулира отложено раждане възможно по-късно, около 30-те и дори към 40-те при някои социални слоеве и съсловия.

Спирачките са основно пет: (1) *страх за доброто бъдеще* на децата, поради

---

⁹ Виж Бестужев-Лада, И. *Глобалний технологически прогноз на XXI век...* М., 2007, с. 25.

рисковата обществена среда; (2) *чувство за малоценност*, поради обедняване и декласиране, поради социално пропадане и маргинализиране; (3) *здравословни проблеми*, поради годините на изчакване, на преживени аборти и/или гинекологични кризи, на рискове поради множество партньори; (4) *недоверие в надеждността на партньора* или просто неговата липса; (5) *общото високо ниво на несигурност*, депресивност, лабилност. По-горе вече показах съответна графика с данни. Има и още много други, които потвърждават тази комбинация от обективни фактори, субективните им проекции в хората, общия ефект на демотивиране.

Тук следва да добавим, че днес като цяло българската нация не проявява здравословно чувство за самосъхранение – както в индивидуален план, така и като макро-общност в дългосрочна перспектива. Жизнените стратегии се индивидуализираха и скъсиха до мен-нас-внучето – „*ние да оцелеем*“, „*то да се уреди*“. Това е индивидуализация, която издига ценностна и смислова бариера между „*моето*“ семейство и нацията, между „*моето*“ семейство и народността, класата, съсловие.

За съжаление, доминираща стана логиката, че: „*ако ние оцелеем, какво ме интересува някаква абстракция като нация на българите*“. Това е реакция и логика на голяма част от масовото съзнание – така мисли значителна част от младите поколения, а и не малка част от техните родители, това внушават на хората огромна част от сегашните медии, елитите, публично активната интелигенция. По същество вече става субективно разпадане на макро-общността, набиращ сила и масовост отказ от такъв тип принадлежност и лична причастност.

Това е една от формите на индивидуализация, която преминава границите към атомизиране. В общия поток на опасна индивидуализация, която в България преминава някои граници на самоувреждащо поведение. Напр., какво друго е модата от последните години здрави и прави млади жени да раждат със секцио – не защото имат здравен проблем или риск при раждането, а заради козметични глезотии? СЗО констатира, че в Европа около 10-15% от ражданията се правят чрез секцио, но като правило само когато това е медицински нужно. У нас този дял достигна близо 40%. Секциото активно се рекламира чрез медиите от шоузвезди и водещи, от част от лекарите, от политически активни жени. Самоволно се избира точна дата и час на раждането, набърквайки се в звездната хармония и естествените жизнени цикли. Самоволно се избира да се роди още в края на 7-мия месец, за да се опази младежката секси фигура (така нар. „*основен капитал*“ на пробивните жени в някои среди).

В крайна сметка, такава индивидуализация е един от фундаменталните ефекти от Глобализацията и нейните идеологически и ценностни внушения. Българската народност и нация им се поддаде – вместо да устои своята идентичност и социална връзка, здравословните си инстинкти и благоразумие, страхът от Бога или просто уважението към природата, в това отношение българската нация прояви изключителна лабилност и манипулируемост.

Мисля, че в тази книга има място за подобни проекции. Доколкото тя е не просто описание на сухите факти и обективните тенденции. Не крия, че за мен тя е и един личен апел към българите и нацията ни – трябва да съберем сила, да проявим енергия и мотивация, за да оздравим самѝ себе си. Оздравяването няма как да не минава и през нашите семейства, би се демонстрирало чрез реализацията ни като родители, в умението ни да родим, отгледаме и интегрираме в обществото си достатъчно на брой и качествено като способности и умения, достатъчно на брой и достойно по дух поколение на децата и внуците ни.